

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.35

UDK 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 20. 02. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Šeherzada Džafić

BOSANSKOHERCEGOVAČKA INTERKULTURNA HERMENEUTIKA STRANOGA – OD INTERKULTURNOG DO UNIVERZALNOG SPORAZUMA SVJETOVA

Status koji ima danas, jedinstvenost i specifičnost svoga interkulturalnog profila, bosanskohercegovačka književnost duguje višestoljetnom taloženju raznih kulturnih slojeva. Koliko duboko u prošlost seže ta integralna kompozitnost najvidljivije je u književnim djelima, čije re/interpretacije ovjeravaju nesmiljenu interakciju s drugim kulturama. U metodološkom ključu interkulturalnosti kao područja razmjene različitih kulturalnih praksi, u radu se (posredstvom teorijskih modela hermeneutike stranoga njemačkih komparativista Michaela Hofmanna, Ortrud Gutjahr i Ortrieda Schafftera) istražuje posredovanje „stranoga“ u bosanskohercegovačkoj književnosti. Određeni interkulturalni aspekti bosanskohercegovačke književnosti nisu u dovoljnoj mjeri istraženi, a upravo načini komuniciranja sa stranim te povezanost stranoga s iskustvom otuđenja i/ili bliskosti ozbiljuju životni svijet bosanskohercegovačke kulture a vremeplov književnih tekstova oslikavaju kao trag žudnje za univerzalnim sporazumom svjetova.

Ključne riječi: interkulturalna hermeneutika; bosanskohercegovačka književnost; vlastito; strano; univerzalno

1. OSNOVE INTERKULTURNOGA IDENTITETA

Jedna od posebnosti i prepoznatljivosti bosanskohercegovačke književnosti jeste njena interkulturalna osnova, a samim time i veze sa drugim i stranim koje (je) na svome evolucijskom putu uspostavlja(la) još od srednovjekovne autohtone kulture,

preko osmanskog i austrougarskog perioda do danas. Takvu svoju egzistentnost bosanskohercegovačka književnost perpetuirala i danas, zahvaljujući i egzilskim tekstovima (nastalim u polimorfnim dijasporalnim zajednicama), koji u značajnoj mjeri doprinose njezinom interkulturalnom identitetu. Uz plodotvorne aspekte interakcije sa stranim, i dalje su na djelu suspektna prisvajanja i uplitanja stranoga. Svu tu složenost bosanskohercegovačkog kulturalnog identiteta nije moguće predstaviti bez sagledavanja interkulturalnih interakcija na dijahronijskoj i sinhronijskoj osi.

U tri postratne decenije bosanskohercegovačka književnost se teorijski i književnohistorijski etablirala u nizu uspješnih studija (Duraković 2015; Kazaz 2008; Kodrić 2012; Pobrić 2015; Spahić 2016, 2017). Vrijeme koje je prethodilo ovom talasu akademskih studija bilo je turbulentno, obilježeno političkim dirigovanjima *sa strane* pri čemu je politika nerijetko bila iznad nauke, a obrazac *prvo politika pa kultura* generisao polarizacije i podrivao jedinstven haibutus bosanskohercegovačke kulture. Vrijeme globalizacije mapira drugačije odnose i donosi nove izazove, pri čemu uprkos snažnim trendovima „glokalizacije“¹ ne dolazi u pitanje jedinstvenost nacionalne književnosti kao njena najveća vrijednost u interakciji s drugim kulturama. Vrijeme u kojem živimo stoga uvećava važnost pitanja odnosa prema *stranome*², tj. na koji način je bosanskohercegovačka kultura prihvatila ili odbijala, odupirala se ili stapala s drugim/a. Kao kompozitnu cjelinu bosanskohercegovačku književnost i danas odlikuju unutarnje oscilacije kultura koje su dio nje, kao i vanjska sučeljavanja sa stranim kulturama s kojima stupa u interakciju. Njenu posebnu konstrukciju ni česti, ponekad prilično ekstremni, pokušaji destrukcije i reinterpretacije nisu uspijevali narušiti, štaviše, uvijek se potvrđivalo da samo u svojoj cjelovitosti bosanskohercegovačka književnost može uspostavljati kontakte i prihvatati alteritete. Dinamiku tih previranja Spahić opisuje kao fenomen koji “nikada nije datost već rezultanta sa različitim ishodima” (2017: 17).

Uzimajući sve to u obzir ovaj rad nastoji propitati odnos prema stranome bosanskohercegovačkih pisaca u različitim periodima. Ključna istraživačka pitanja tiču se načina na koje je strano prihvatano u bosanskohercegovačkoj kulturi/knjiže-

¹ Ovim terminom se u novijoj teoriji označavaju procesi globalnog preoblikovanja lokalnih identiteta i prostora u kojima zaživljavaju načela ekspanzivnog korporativnog kapitalizma i potrošačko-hedonistički stilovi života kao svojevrsna *karikatura univerzalnosti* (Pascal Bruckner).

² Riječ stranac je višeznačna, a u ovome radu se koristi u oprečnim značenjima strani: tuđinski (iz druge zemlje) vs. nacionalni (građanin, zemljak, domaćin); stran (tuđi, tuđinski, nepoznat) vs. poznat (uobičajen, svakodnevan); stranac (neprijatelj, prijeteći) vs. ukorijenjeno; stranac (biće s granice, potencijalni putnik, koji istovremeno pripada i drugim grupama, mogući izdajica), vs. vjeran, usidren u zajednicu, društveno uvjetovan; stranac (biće s granice, dolazi iz prošlosti, iz nadnaravnoga svijeta) vs. sumnjivac, iskvaren modernom civilizacijom i stranac (nesvakidašnji, nerazumljiv) vs. uobičajen, poznat, običan (prema Ceserani 1998: 24-26).

vnosti? S tim u vezi je i hipoteza rada: gradeći specifičan ambivalentan odnos prema stranim kulturama, pokazujući istovremeno senzibilitet i prema autohtonoj kulturi, bosanskohercegovački pisci prihvataju strano uz paralelno očuvanje vlastitih razlikovnih kulturno-identitetskih obilježja³. Rad će panoramski, ali zbog ograničenog prostora ipak selektivno, istražiti odnos djela pa i cijelih opusa određenih pisaca prema fenomenu stranoga.

2. MOGUĆNOSTI INTERKULTURNE HERMENEUTIKE STRANOGA

Bosanskohercegovačka književnost spada u red onih čiji habitus konvenira interkulturalnoj hermeneutici stranoga. Svojim unutarnjim i vanjskim vezama ona gradi svoj *sporazum svjetova*. Prema Michaelu Hoffmanu interkulturalna nauka o književnosti⁴ u sebi već markira važnost drugoga (tj. stranoga) u odnosu na sopstveno doprinoseći produbljivanju interkulturalnih veza i interakcija. Kako je književnost jedno od čvorišta kulture, sagledavanje stranoga potiče “novo čitanje” (Kovač 2001: 180) i bosanskohercegovačke književnosti, kao i jasnije razumijevanje njenoga kompozitnog identiteta koji je i “konkretizacija [priželjkivane] svjetske književnosti” (Kovač 2001: 150). Naime, već je utvrđena činjenica da je veliki broj bosanskohercegovačkih pisaca svojim tematskim zanimanjem zalazi/o u strano iskazujući senzibilitet za drugoga i “traženje vlastitosti upravo u onome drugačijem” (Hofmann 2013: 18). Kada je u pitanju interkulturalna hermeneutika stranoga ona i uči

³ Ovdje se strano ne posmatra na način kako to čini imagologija kao interdisciplinarno orijentirana grana komparativne književnosti, usmjerena na proučavanje književnih predodžbi o stranim identitetima, zemljama i narodima (heteropredodžbe) te o vlastitoj zemlji i narodu (autopredodžbe) u književnim tekstovima (Vidjeti više u Ceserani 1998: 7). Kulturalne različitosti (do kojih dolazi zbog različitih jezika, mentaliteta, svakodnevnih navika i vjere) aktiviraju “pozitivne ili negativne prosudbe i slike” (Beller, Leerssen 2007: 4). Dok imagologija analizira slike o drugoj zemlji iz perspektive prekograničnog otkrivanja stranog ili pogleda na vlastito u odnosu na prekogranično, interkulturalna hermeneutika stranog analizira koncepte stranoga koje je već stupilo u interakcije s autohtonim/domaćim. U ovome radu se sagledavaju načini na koje je prihvatano strano i načini kako je to strano postajalo vlastitim te kao takvo opet stupalo u interakciju sa novim stranim (npr. to će se posebno ogledati kroz stapanje osmanske kulture s autohtonom, a potom tako “sjedinjene” i s austrougarskom).

⁴ „Interkulturalna znanost o književnosti ne smatra kulturu (...) čvrsto delimitiranim entitetom, već proizlazi iz interakcijskih procesa u kojima se s kulturnom različitosti postupa kulturno-konstruktivno, upravo putem tih vrijednosti, običaja, tradicija i praksi. (...) Interkulturalnost dakle ne znači interakciju među kulturama u smislu razmjene kulturno vlastitoga, već cilja na polje posredovanja koje se, kao područje novih znanja, javlja u razmjeni kultura i tek se njome omogućuje uzajamna identifikacija različitosti. Istraživanje interkulturalne komunikacije odnosi se na komunikativne činove među osobama koje se putem kulturnih znakova identificiraju kao međusobno različite. Interkulturalna znanost o književnosti odražava se upravo na taj proces pripisivanja značenja” (Hoffman 2013: 13).

hermeneutičkom postupku u kojem zajedničko „predrazumijevanje“ biva podlogom razumijevanja stranoga. Stoga su *podjela stranoga* Ortrud Gutjahr i *modusi stranoga* Ortrud Schafftera važne metodološke smjernice koje pokazuju kako “strano” nije nužno strano te da su stranost i odnos(i) prema stranome put da spoznamo sebe. Upravo će ti modusi poslužiti Hofmannu da formulira ciljeve interkulturalne hermeneutike stranoga, a koji su u ovome radu podloga interpretacije bosanskohercegovačke književnosti.

Savremena identitologija ljudsku potrebu za odlaskom u nepoznato, odnosno neposrednu i posrednu komunikaciju sa stranim i nepoznatim, vidi kao ispunjenje misije čovjekova pronalaženja samoga sebe (Barthes 1982, Hofmann 2013), a što je, prema Hofmannu, i obrazac upisan u zapadnjačke književnosti od grčkoga epa, preko viteškog romana pa sve do Bildungsromana i novijih filijacija ovog tematskog kompleksa. Primanje stranoga u vlastito, otvorenost za razumijevanje stranoga i iskustvo stranoga su “akceptirani kao ključne važnosti za kompetentno sudjelovanje u društvenim, kulturnim, socijalnim i ekonomskim procesima” (Hofmann 2013: 19). Individue i kolektivi u iskustvu sa stranim, istovremeno otkrivaju potisnuto vlastito te proširuju kompetencije i mogućnosti svoga razvoja.

3. OBLICI STRANOGA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ KNJIŽEVNOSTI

Rekonstruirana mapa kojom kroče bosanskohercegovački pisci u susretanjima sa stranim i nepoznatim zauzima skoro sva područja svijeta. S druge strane, kao zemlja koja je stoljećima bila u kolonijalnom položaju, Bosna i Herecegovina dinamiku prihvatanja i odbijanja diferentnih kultura upisuje u matricu svoga kulturnog identiteta. Dio te matrice čine i razmjene koje su velike strane kulture vršile preko bosanskohercegovačkog tla (ilustrativno prikazano u romanima Irfana Horozovića i Dževada Karahasana). Koncept interkulturalne znanosti o književnosti upravo i polazi od shvaćanja da kulturni identitet nikada ne egzistira u rigidnome stanju jednakosti sâm sa sobom. Kultura je procesivan i dijaloški pojam koji uključuje autotematizacije i kontekstualne promjene, a književnost je tu da stvori “multiperspektivne, ambivalentne i mnogoznačne tekstove i time opravda kompleksnost policentričnoga svijeta” (Hofmann 2013: 15).

Pozivanjem na „egzistencijalna transkulturalna iskustva“ stranost se druge kulture može ”iskusiti na zajedničkoj podlozi općenito ljudskoga, jednako kao što je svaki

hermeneutički postupak uvjetovan zajedničkim “predrazumijevanjem” kao podlogom razumijevanja stranoga” (Schäffter 1991: 18; prema Hoffman 2013: 23). Prema Gutjahr, stranost se može u prostornoj perspektivi prikazati u trima osnovnim pojavnim oblicima:

„a) u onostranome, onome u osnovi neraspoloživom i nedostupnom; b) u onome nepoznatom što je izvana, što je suprotstavljeno poznatome prostoru, bio on u vlastitom tijelu, porodici ili socijalnoj grupi; i naposljetku c) kao provala vanjskoga u unutarnji prostor koji definiramo kao vlastiti“ (Gutjahr 2002: 360).

Oblike stranosti u bosanskohercegovačkoj književnosti za ovu priliku ćemo podrediti dijahronijskoj liniji objavljivanja ključnih djela, od rane tradicije u kojoj se strano javlja na fonu domaćega ambijenta eksterijera i intetrijera bosanskih kuća (Alija Nametak, Ivo Andrić), preko izgleda do kulture ishrane (Hasan Kikić), kulture nošnje (Ahmed Muradbegović, Ivo Andrić), međusobnog odnosa članova porodice (Zija Dizdarević), odnosa prema drugim religijama (Ahmed Muradbegović, Meša Selimović). Provala vanjskoga u unutarnji prostor najočitija je u književnosti od 1966. godine kada tu temu artikuliraju Ćamil Sijarić, Meša Selimović, Skender Kulenović, Derviš Sušić, Irfan Horozović, Dževad Karahasan... te još intenzivnije u postmodernim djelima domicilnih i pisaca u egzilu poput Aleksandra Hemona, Semezdina Mehemedinovića, Bekima Sejraniovića i dr.

3.1. Strano kao nepoznato

Odnos prema stranom kao nepoznatom u ranoj tradiciji povezan je sa dolaskom kolonijalnih sila. “Strano kao još uvijek nepoznato odnosi se na neznano, ali također i na mogućnost znanja i upoznavanja” (Gutjahr 2002: 360). *Nepoznato* uključuje niz pretpostavki i interpretacija uvjetovanih društvenim faktorima, a u našem kontekstu dolazak stranaca (vezira, neimara, konzula, oficira...) na prostor Bosne u pravilu je povezan sa strahom od neznanaca i svega onog što donosi sila koju predstavljaju. Takav strah tema je prvoga bosanskohercegovačkog romana *Bez nade* (1895)⁵ autorskog dvojca Osman Nuri Hadžić i Ivan Milićević. Osim što je prvi roman, *Bez nade* je i prvo književno djelo koje je otvorilo tzv. austrougarsku temu u našoj

⁵ Radnja ovoga romana prati prodor stranoga na bosanskohercegovačko tlo u periodu od sredine 1879. do jeseni 1884. godine. Okupacija i otpor prikazani su kroz digresiju na početku romana, dok je tematska okosnica usmjerena na protagoniste, odnosno domaće ljude i njihov doživljaj dolaska nove vlasti.

književnosti (Sarić 2005). U propitivanju odnosa prema stranome na fonu autohtone slavensko-orijentalne kulture, iako postoje različite struje i interpretacije ovoga romana u ideološkom ključu⁶, interkulturalna interpretacija ide u prilog mišljenju da su Osman-Aziz, na djelu i kroz djelo, afirmirali jedinstvenu bosanskohercegovačku kulturu u njenim dodirima i interakcijama sa alteritetom. Kroz likove Alage Hrle, Omer-efendije i Avdage Dračića predstavljen je strah od promjena, (ne)snalažljivost i (ne)prihvaćenost stranog, drugog i drugačijeg, koje prati strah od odumiranja ustaljenog, dobro poznatog poretka, prekidanja klasnih zavisnosti i potčinjenosti unutar jednog sistema koji je pred raspadom. Polarizacije (Vidjeti Sarić, ibidem) su u romanu predstavljene u opoziciji dviju različitih životnih koncepcija koje romantičarski polove svijet na crnu i bijelu stranu.

Na jednom polu je lik Alage Hrle, predstavnika dijela društva koji ne želi promjene i strahuje od njih. Tvrdoglav, uporan, odbojan prema svemu novom, stranom i tuđem, on je, uz to, opsjednut i idejom o povratku *starog vakta*. Preživljava tako iz dana u dan trošeći imetak, rasprodaje imanje i kuje planove o seobi u Tursku (kasnije će se ispostaviti da je i to ostalo na riječima, jer je Alaga čovjek koji se generalno boji promjena i nepoznatog, *a put u Turčiju*, značio bi upravo to). Iz tih razloga, oko sebe okuplja neznatan broj istomišljenika koji svjedoče svakodnevnim promjenama u čaršiji (*prolaze vojnici u tijesnim haljinama, pjevaju pjesme na svom jeziku, piju po kafanama, preuzimaju školstvo u svoje ruke, sude po "vlastitim" zakonima*), strahujući za svoje opstojanje:

„Ovim novim odnošajima, mislili su i računali oni, jedina je ta svrha da istrijebe, sataru islamsku vjeru, da vlasnike protjeraju sa njihove grude zemlje, da ih progone te da poprime drugu vjeru, ostavivši islam, u komu su se rodili i koji su primili od otaca svojih. Takovo shvaćanje stvari dakako da je nepovoljno djelovalo na ljude, te su postali kao potišteni, ubijeni u srce, u ponos, pak ih je sve o sve i za sve uhvatila ona nebriga koja nanosi štetu, izgubili su svaku volju da se brinu za se kako su se prije brinuli“ (Osman-Aziz 1985: 63).

⁶ Vidjeti više u monografiji *Osman-Aziz* Safeta Sarića. “Svi dotadašnji znanstveni pristupi, posebno od strane Osman-Azizovih savremenika, imali su, manje-više, tu atraktivnu društvenu i političku notu: ili ushićenja zbog nakane približavanja bosanskohercegovačkih muslimana Hrvatima i hrvatskoj tendenciji prema njima, ili pak razočarenja što se pisci otvoreno solidarišu s apetitima asimilacije Bošnjaka u hrvatsko nacionalno stablo. Dok ih jedan, u povodu izlaska tog romana, zove braćom po krvi, drugi ih već proziva kao hrvatske muslimane, treći se obrušava na jezik njihovih junaka koji je primjereniji zagrebačkom pravniku, nego prepoznatljivom govoru mostarske čaršije (...) No, ključno je u tome što roman progovara o nesnalaženju domaćeg svijeta u prvim godinama nakon aneksije” (Sarić 2005: 18).

Međutim, unutar čahure koju je stvorio, Alaga nije uočio brzinu promjena oko njega, te kako je i sam počeo prihvatati strano, koje neminovno postaje dio njega, dio njegovoga, naizgled, čvrstoga identiteta:

„Neko nepovjerenje, odvratnost, neka nejasna mržnja svega što je novo, bio je putokaz Alagi za njegove nazore i misli, a sve je završavalo u najvišem vrhuncu tako da ne smije dolaziti u doticaj sa svakim, ili, štoviše, čuvati se takovih doticaja, napose s ljudima koji su tek došli bilo u kojem zvanju. Njegov taj oprez, to njegovo čuvanje samoga sebe tako je daleko doprlo, te on nije znao da je nekoliko došljaka podiglo dućane, pa da veoma lijepo i unosno rade trgovanjem i pretrgavanjem, da ih je mnogo koji su došli, te trudom ruku svojih ili poduzećima zarađuju lijepe svote novca. To on niti je znao, niti je mario znati: ta šta se njega tiče šta se događa na drugoj strani grada, na priječkoj strani? Što je na nj spadalo, tko će i otkuda sutra podignuti lijepu, veliku kuću, kupiti zemljište, kmetove? To njegova stvar nije bila, niti je uviđao nuždu da njom tare glavu. Mnogo je važnije za nj bilo šta misli Osmanlija, hoće li se maknuti, je li Rusija izbacila vojsku na Puljičku, ukratko, tko će protjerati novu vojsku” (Osman Aziz 1985: 74).

Nasuprot Alagi, ali ne i na kraju drugoga pola, nalazi se Omer-efendija, kojemu su poznanstva s tuđinom i pretvaranje u „kaurina“ mnogi zamjerili. I sam Alaga kaže: - *Omer-efendija se poznaje tamo s njima! - odmahnu Alaga glavom kao preko volje. Ne do mi Allah da se ja s njima miješam* (1985: 19). Dok Alaga odbija miješanje s „njima“, od Omer-efendije traži da zamoli k/od nove vlasti za Avdagu Dračića koji je nesretnim slučajem završio u zatvoru. Ideologijski gledano, roman u cjelini zapravo fungira kao apel za postepeno mirenje sa činjenicom da su stranci tu i da ih valja prihvatiti, nastojeći da amortizira strah od nepoznatog i otvori puteve aproprijacije nove kulture i njenoga stapanja sa postojećom.

Isti odnos prema stranome nastavlja i roman *Zelena busenje* (1898) Edhema Mulabdića⁷, a slične primjere promicanja ideologema aproprijacije nalazimo i kod pisaca koji slijede – kod Muradbegovića u *Haremskim novelama*, Nametka u priči *Podne*, a kasnije i u nizu Andrićevih⁸ djela susret sa stranim je prilika za stapanje različitosti, kada se strano upozna i kada iz nepoznatoga postepeno pređe u poznato.

⁷ Mulabdićev roman prikazuje otpor stanovništva prodiranju okupacionih trupa, a ono u čemu se susreće sa romanom *Bez nade*, je upravo u prikazu vremena nakon uspostavljanja austrougarske uprave, pri čemu su predstavljeni isti *pro et contra* stavovi prema novoj vlasti.

⁸ Cijeli pripovjedački opus našeg nobelovca na izvjestan način preispituje odnos prema stranome, a posebno je to izražano u *Priči o vezirovom slonu*, potom i romanima *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika*.

3.2. *Strano kao prodor vanjskoga u unutarnji vlastiti prostor*

On te guta, potčinjava, ne pita te šta znaš, šta ne znaš,
ne sluša šta hoćeš, šta nećeš. (Kulenović 2004)

Boravak bosanskohercegovačkih pisaca van Bosne i Hercegovine, najčešće u vrijeme edukacije i studija donosio je nova iskustva koja su ulazila u literaturu. Prodor stranoga u vlastiti prostor najbolje će prezentirati Tvrtko Kulenović koji je otišao najdalje kada je u pitanju unos kutlurnih alteriteta u bosanskohercegovačku književnost (putopisi iz Kine, Indije i Amerike). Ključno za ovaj modus jeste da susret sa stranim omogućuje prepoznavanje vlastitog, u dimenzijama i značaju koji vrlo precizno opisuje Gutjahr:

„(...) individue i kolektivi, u iskustvu sa stranim, istovremeno otkrivaju potisnuto vlastito; iskustvo sa stranim omogućuje spoznaju vlastitoga, čak i u smislu otkrivanja praznina i pogreški. Mogućnost da se za vlastiti razvoj otkrije relevantno strano postaje temeljnom kompetencijom u tako protumačenoj interkulturalnoj konstelaciji“ (Gutjahr 2002: 360).

Prelaz od straha od nepoznatog ka susretu sa stranim koji se shvata kao prilika i mogućnost (samo)spoznaje u fokusu je romana *Ponornica* (1977) Skendera Kulenovića. Na samome početku Muhamed se vraća u svoje rodno mjesto, gdje se mora suočiti s porodicom i posljedicama svoga izbora. Dok jedni u domicilnoj sredini prihvataju zapadni / evropski način života, drugi ostaju ukopani u tradicionalne okvire i ne žele ih se osloboditi. On je prvi koji u sebi osjeća sukob tradicije i savremenog. Naime, želja svih u kasabi bila je da on na Istoku, u Kairu, rasadniku islama i nauke, izuči vjersko pravo, kako bi po povratku postao kadija i rješavao sporove, a njegova želja je da studira arheologiju, i to je san koji će slijediti. Sukob se produbljuje njegovim izborom djevojke, Elise. Za Muhameda je Kairo sa svojom multikulturom i historijskim znamenitostima drugačiji i primamljiviji svijet, ali istovremeno i sredina u kojoj je sticanjem obrazovanja na tradicionalnom univerzitetu spoznao lice i naličje vlastite kulture i tradicije, što ga je stavilo u nezahvalnu poziciju i produbilo dramu identiteta, pretvorivši je u intrinističan sraz različitih svjetova i svjetonazora. Konkretna geografski prostor postaje prostor novih spoznaja i u formalno-faktičkom smislu: Muhamed napušta tradicionalni univerzitet nastavlja školovanje na novom studiju arheologije. Međutim, u njemu konstantno opstaju i jedan i drugi prostor⁹, a

⁹ „Prepisavši se ipak sam gotovo redovno odlazio, sad opet ex privata, na stari univerzitet, u azharsku džamiju, u

svjetonazori se ukrštaju generišući zaplete unutar radnje romana, ali i na simboličkoj razini. Ponor staroga svijeta (ne uvijek negativnog predznaka) i prostori novoga svijeta žive u njemu istovremeno, a društvene i kulturne promjene na civilizacijskoj sceni čine logičnim prihvatanje novoga uz zadržku svega selektivno vrijednoga od stare kulture (u romanu to identitetsko jezgro simboliziraju lirski prikazi avlije i kuće¹⁰).

U svim tim procesima sudara i stapanja vlastitog i stranog Muhamed nije jedini lik koji se u procjepu svjetova i kultura ne snalazi. Zapravo većina likova se suočava s tim istim problemom, izuzev Vepra Hrustembega, koji ostaje imun na izazove smjene kulturnih paradigmi. Muhamed pak, nesiguran i umoran, na kraju životnoga puta udaljava se od svega, ali i konačno i oslobađa – spoznati samoga sebe moguće je jedino ako se postavimo u poziciju drugoga (Barthes 1987; Hofman 2015) i tuđim očima sagledamo sami sebe. Na sličan način Muhamed, retrospektivno posmatra događaje, daleko od rodnog mjesta, iz pozicije čovjeka u zrelim godina, zapadnjaka koji živi na Istoku, koji živi s difuznim identitetom, kojeg naknadno postaje svejstan, što se preslikava i na zajednicu kojoj pripada, a samim time i na ukupnu kulturu, unutar nje i književnost. Muhamed tako postaje metonimijskom figurom novovjekovnog bošnjačkog i bosanskohercegovačkog identiteta:

I u stvarnoj i u simboličkoj kulturalnoj topografiji liminalno pozicionirana između Istoka i Zapada, novija bošnjačka, baš kao i šira – novija bosanskohercegovačka književnost obilježena je vrlo jakim svijetšću o često posebno burnoj i traumatičnoj povijesti zajednice. (...) S druge, pak, strane, uslijed brojnih dramatičnih povijesnih mijena i lomova te identitetskih drama što odavde proizlaze, novija bošnjačka književnost i njezina kultura u isto tako vrlo značajnom svojem dijelu jeste i književnost / kultura traume, ali i književnost / kultura potrage za identitetom, i to kako u smislu traženja vlastitog književnog i kulturalnog identiteta, tako i u smislu složenih procesa definiranja i redefiniranja kolektivnih, personalnih i individualnih identiteta zajednice i pojedinaca unutar nje, kao i problema koje sačinjavaju kompleksne politike nacionalne (auto)imaginacije – viđenja “sebe” i “drugog”, te pitanja ukupne književne i kulturalne tradicije (Kodrić 2012: 144).

halku; halka- to je ustvari, katedra; posjedamo oko profesora u džamiji, i on tiho, kao da drugi ne bi čuli, predaje. Ta intimnost najviše me privlačila. Puna je džamija bila tih halki, ja – opredjelivši se za nešto novo – ipak nisam mogao da se otrgnem od svoga, tamnog i dubokog kao bunar” (Kulenović 1984/1985: 11).

¹⁰ Eliza! Pa nju to ja cijelo vrijeme želim! Ne znam šta je doziva: tijelo ili možda daleko više moja povrijeđena sujeta: mnogo mi se puta učinilo da ona vidi u meni poluurođenika (a možda je za nju u tome i sva moja draž), i htio bih, evo, da joj sad pokažem da ja to nisam: da ovaj naš enterijer, iako mali, ima nešto od kraljevskih dvorana: on je slobodan prostor, a ne stovarište stila i eklektike, sluga, ne satrap čulima; sav je od građe ovog tla i iz ruke domaćeg majstora, a iz kosmičke srži folkloru, samo neka pogleda.” (Kulenović, 1984/1985: 27/28)

Slične vidove prepoznavanja vlastitoga u stranome imamo u bosanskohercegovačkoj književnosti i kasnije. Reprezentativan je u tom pogledu roman Irfana Horozovića *Pisaći stroj ručne izrade* (1983), koji stapanje stranoga sa vlastitim donosi na više razina¹¹. Sve započinje kupovinom, a potom i njenim prepoznavanjem kao očevine, da bi uslijedilo otkrivanje novina i članaka, koji će upućivati na boravak Austro-Ugarske na našim prostorima, očev boravak u njemačkom gradu Baden Baden, da bi se provala stranog u vlastito desila saznanjem da u Njemačkoj ima polubrata. Iznimno zanimljiva situacija povezana sa fenomenom stranoga događa se kada austrijski vojnici pljačkaju stvari orijentalnoga porijekla u kojima je nova vlast vidjela vrijednost i htjela ih prisvojiti (što će im poći za rukom zahvaljujući domaćem stanovništvu). Otudjenje tako postaje prisvojenje druge kulture i miješanje sa svojom, što otvara procese koji će obilježiti globalnu kulturnu scenu 20. i 21. stoljeća a u teoriji su poznati hibridizacija kulture. Po Hofmannu “problematika ovoga obrasca tumačenja leži u tome što se naposljetku strano svodi na funkciju obogaćivanja vlastitoga i poticanja njegova razvoja; strano se instrumentalizira za razvoj vlastitoga” (Hofmann 2013: 24). Takvi procesi literarizirani su i u opusima Derviša Sušića, Ćamila Sijarića, Meše Selimovića, kao i u djelima savremenih pisaca kao što su Dževad Karahasan, Miljenko Jergović, Izet Perviz, Ivan Lovrenović, i posebno, Tvrtko Kulenović.

3.3. Strano kao odvojena izvornost

Ovaj modus stranoga svojstven je ponajviše bosanskohercegovačkim piscima u egzilu, koji u stranome prepoznaju vlastito, potisnuto. U ovom kontekstu „vlastito“ izbija u prvi plan tek fizičkim istupanjem, razdvajanjem ili „otpadanjem“ iz izvorne, nediferencirane cijelosti. U svojevrsnom paradoksu *strano* postaje svoje, nešto bez čega vlastitost ne bi mogla postojati, no od čega se tokom procesa rekonfiguracije identiteta distancira. Takvo strano se percipira kao izvor, kao cjelina koja je isprva bila izgubljena i za kojom se čezne. Drugi aspekt koji treba uzeti jeste da se strano, upravo zato što je istoga porijekla kao i vlastito, ne percipira kao radikalno strano, nego da se jedinstvo ljudskoga javlja kao pretpostavka razumijevanja stranoga (Hofmann 2013: 22).

I djela prije 90-tih godina prošloga stoljeća oživljavala su prisutnost potisnutog, što se najviše ogledalo povratku supstratima na kojima se ranije gradio identitet. Kao

¹¹ Detaljniju interpretaciju ovoga romana u interkulturalnom ključu vidjeti u Džafić (2018).

primjer mogu poslužiti *Haremske novele* Ahmeda Muradbegovića ili priče iz zbirke *Trava zaboravka* Alije Nametka koje religijske odrednice identiteta fiksiraju kao izvore vlastitosti, a takve tendencije intenzivirane su tokom i nakon posljednjega rata kroz "proces reislamacije (ili doislamizacije)", što je prema Spahićevom mišljenju povezano u određenoj mjeri „i s dubokom socijalnom krizom, poremećajem sistema vrijednosti i konfuzijom vrijednosnih orijentacija, što nužno proizvodi i krizu identiteta” (2020: 197)¹².

Reinterpretacija "izvornog" pod utjecajem stranoga doći će do izražaja i kroz upotrebu maternjeg jezika koji će se mijenjati novim jezikom. Dobar primjer su priče Aleksandra Hemona, koji je i sam u iskušenju pisanja na stranome jeziku (*mislim na maternjem, a pišem na stranom*). Problem jezika između maternjeg i stranog¹³ u priči *Novčić* prva će spoznati Aida, koja u jednom momentu shvata da je zatočena u pogrešnom (srpsko-hrvatskom) jeziku, kada instrument izraza nema funkciju, niti svrhu kakvu bi trebao da ima: "I onda shvaćam – jezik. Ja sam zatočena u pogrešnom jeziku" (Hemon 2004: 107). Ova izjava podjednako se odnosi i na samoga Hemona i njegovu borbu s jezikom, nemogućnost progovaranja na stranom, a besmislenost pričanja/pisanja na vlastitom, maternjem jeziku, o čemu i njegov pripovjedač progovara:

„Odluka da promijenim jezik nije bila laka, pošto sam odrastao s uvjerenjem da je pišćeva sudbina njegov jezik – da se pisac rodi, živi i umre u svom maternjem jeziku – pri čemu je jezik, naravno, apsolutni izraz maternje kulture i naroda koji se u toj kulturi prepoznaje“ (Hemon 2004: 206).

Maternji jezik jeste najadekvatnije sredstvo izraza za svakog pisca¹⁴, ali upravo to istodobno gubljenje i stvaranje identiteta, potiskivanje i vraćanje izvornog, kako bi se savladalo strano, način je izgradnje stabilnijeg identiteta – identiteta u novoj sredini odomaćenog stranca, onog koji više nije (nekadašnje) ja. Tekstovi koje sada piše:

„... predstavljaju nekog drugog, ne mene, nekog čistog uma – potpunog stranca, ne samo njoj, nego i meni. Dok pišem ta pisma moram da se suočim s vlastitom nemoći, moram priznati da ih neko drugi piše koristeći moje tijelo, moje Pelikan nalivpero, moju zgrčenu desnu ruku. Šta god da napišem, osjećam to kao neistinito (Hemon 2004: 110).

¹² Više o povratku religije kao izvora identiteta vidjeti u Spahić (2020).

¹³ Više o jeziku između izvornog i stranog vidjeti u Hadžizukić (2019).

¹⁴ Kao što bi bilo teško i neprirodno sevdalinku otpjevati na engleskome jeziku, isto toliko teško je pronaći pravi jezik koji bi opisao rat i ratni užas. Hemon kao pisac i jeste karakterističan po nepripadanju nacionalnim kulturnim sistemima, jer je, smješten „između kultura, što nije prazan prostor, nego prostor preklapanja, gdje se dešavaju čudne i nepredvidive stvari, gdje se miješaju udaljena iskustva i stvaraju novi, fluidniji identiteti“ (Hemon 2004: 209).

Na sreću Hemonovo pisanje na engleskom, sačuvavši mjeru između izvornog i usvojenog, izbjeglo je konfekcijsku "kompatibilnost" globalizirane nomadske kulture o čemu ironično ali homeopatski precizno piše Dževad Karahasan u romanu *Šahrijarov prsten* posežući za primjerom funkcionalnosti i prilagodljivosti najmeštaja:

„(...) on se jednako sklapa, jednako izgleda i jednako služi doslovno svugdje, u bilo kojem stanu i u bilo kojem gradu modernog svijeta (...) Njegova kompatibilnost, osim toga, znači da se svaki dio svake cjeline savršeno slaže sa svakim dijelom druge cjeline. Moj stol, stolica iz bilo kojeg stana u Kini, placard iz bilo kojeg stana u Americi i tabouret iz bilo kojeg stana u Australiji, sastavljeni na jednome mjestu, tvore cjelinu koja izgleda i služi upravo onako kako izgleda i služi cjelina što ja trenutno imam u stanu. Tvore, dakle, cjelinu pogodnu za selidbe“ (Karahasan 2017).

Čini se da je bosanskohercegovačka književnost dovoljno daleko od takve zloguke kompatibilnosti.

4. ZAKLJUČAK

Analizirani primjeri odabranih djela iz bosanskohercegovačke književnosti pokazali su da interkulturalna hermeneutika stranoga, koja u središte stavlja različite odnose i koncepte stranoga i vlastitoga, proniče prisutnost interkulturalnog potencijala u većoj mjeri nego klasične metode istraživanja književnog teksta. Analitički pristup koji smo primijenili razotkrio je procese dezintegriranja stranosti koji interkulturalne razlike prevode u intrakulturalne. Odnos prema stranome je diferentan i uvjetovan načinom na koji strano prodire u domicilnu kulturu. Razlučili smo pritome najmanje tri paradigme: strano kao nepoznato, strano koje postaje poznato i strano kao izvorno. Interkulturalna interakcija pokazala se jednim od produktivnih oblikotvornih mehanizama bosanskohercegovačke kulturne kompozitnosti. Interkulturalni potencijal bosanskohercegovačke književnosti ovjerodostojen je multiperspektivnošću i mnogoznačnošću književnih artefakata čiji je model svijeta policentričan i posrednički. Bosanskohercegovački literarni *sporazum svjetova* podrazumijeva model prilagođavanja i oblikovanja sopstva kroz strano i stranost, kao uvjet očuvanja i opstanka – sopstva.

LITERATURA

Izvori:

1. Hemon, Aleksandar (2014), *Pitanje Bruna*, Civitas, Sarajevo.
2. Horozović, Irfan (1983), *Pisači stroj ručne izrade*, Veselin Masleša, Sarajevo
3. Karahasan, Dževad (2017), *Šahrijarov prsten*, Plima, Podgorica
4. Kulenović, Skender (1984/1985), *Ponornica*, Svjetlost, Sarajevo
5. Osman-Aziz (1895), *Bez nade*, Naklada „Matice hrvatske“, Zagreb

Teorijska literatura:

1. Barthes, Roland (1982), *Goropadni Eros*, Prosveta, Beograd
2. Beller, Manfred, Joep Leerssen (2007), *Imagology: The cultural and literary representation of national characters: a critical study*, Rodopi, Amsterdam - New York
3. Ceserani, Remo (1998), *Lo straniero*, Laterza, Bari - Roma
4. Duraković, Enes (ur.) (1998), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, Novija književnost – proza*, Knjiga IV, Sarajevo
5. Duraković, Enes (2015), *Bosanskohercegovački književni obzori*, KDBH “Preporod”, Zagreb
6. Džafić, Šeherzada (2015), *Interkulturalni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice*, Dobra knjiga, Sarajevo
7. Džafić, Šeherzada (2018), *Post/modernistička poetika Irfana Horozovića*, Centar Samouprava, Sarajevo
8. Gutjahr, Orturd (2002), “Alterität und Interkulturalität. Neuere deutsche Literatur”, u: Claudia Benthien, Hans Rudolf Velthen (ur.), *Germanistik als Kulturwissenschaft. Eine Einführung in neue Theoriekonzepte*, Rowohlt Tb. Reinbek bei Hamburg
8. Hadžizukić, Dijana (2019), “Pitanje identiteta u romanima bosanskohercegovačke književnosti u dijaspori”, *Društvene i humanističke studije – DHS*, 2 (8), 13-32.
9. Hofmann, Michael (2013), “Interkulturalnost, stranost, različitost” (prev. K. Boboš), *Jat*, 1, 10-34.

10. Kazaz, Enver (2008), *Neprijatelj ili susjed u kući: interliterarna bosansko-hercegovačka zajednica na prelazu milenija*, Rabić, Sarajevo.
11. Kodrić, Sanjin (2012), "Prostori sjećanja: "Austrougarska tema" i njezino oblikovanje u romanu *Ponornica* Skendera Kulenović", *Sarajevski filološki susreti I, knjiga II, Zbornik radova*, 143-168.
12. Kovač, Zvonko (2011), *Poredbena i/ili interkulturalna povijest knjižvnosti*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb
13. Pabrić, Edin (2016), *Priča i ideologija / semiotika književnosti*, Centar Samouprava, Sarajevo
14. Sarić, Safet (2005), *Osman-Aziz*, Biblioteka Istraživanja, Univerzitet „Džemal Bijedić“, Mostar
15. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
16. Spahić, Vedad (2017), *Krugovi i elipse – studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla
17. Spahić, Vedad (2020), "Narativ o kaleidoskopu", *Logos - časopis za filozofiju i religiju*, 1, str. 189-205.
18. Tutnjević, Staniša (2011), *Razmeđa književnih tokova na slovenskom jugu*, Službeni glasnik, Beograd

BOSNIAN INTERCULTURAL HERMENEUTICS OF FOREIGN

Summary

The status that it has today, the uniqueness and specificity of its intercultural profile, Bosnian literature owes to the centuries-old deposition of various cultural strata. How deep into the past this integral composite reaches is most visible in literary works, whose re/interpretations certify the ruthless interaction with other cultures. In the methodological key of interculturality as an area of exchange of different cultural practices, the paper (through theoretical models of German comparativists' hermeneutics of foreign) explores the mediation of "foreign" in Bosnian literature. Certain intercultural aspects of Bosnian literature have not been sufficiently researched, and it is the ways of communicating with foreign and the connection of foreign with the experience of alienation and/or intimacy that make the life of Bosnian culture serious and portray the timeline of literary texts as a trace of longing for a universal agreement of the worlds.

Keywords: interculturality; Bosnian literature; foreign; proprietary; intercultural poetics

Adresa autorice
Author's address

Šeherzada Džafić
Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
seherzada.dzafic@unbi.ba

